

ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ВИХОВАННЯ

Поліна ВЕРБИЦЬКА

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена актуальній проблемі – організації громадянського виховання у сучасних умовах. Це виявляється у широкому та багатовекторному процесі соціально-педагогічного пошуку й передбачає використання різних підходів і принципів, які мають за мету формування громадянських компетентностей учнівської молоді.

Визначаючи зміст та завдання громадянського виховання учнівської молоді у сучасних умовах, необхідно враховувати нові чинники розвитку інформаційного суспільства, глобалізації, розвитку полікультурного суспільства, рівня та потреб демократичного поступу в Україні. З іншого боку, враховуючи потреби часу, важливо розуміти, що будь-які зміни є ефективними за умови їх опори на традицію, методологічні засади, закладені соціокультурним досвідом і попередніми поколіннями науковців.

Метою статті є, доповнюючи визначені сучасними науковцями (І. Бех, С. Гончаренко, М. Боришевський, П. Ігнатенко, О. Киричук, М. Козій, Н. Косарева, Л. Крицька, В. Оржеховська, В. Поплужний, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, Г. Філіпчук, К. Чорна) концептуальні підходи до виховання особистості та формування її громадянської культури, окреслити методологічні засади громадянського виховання молоді в нових соціокультурних умовах.

Висвітлюючи методологічні засади громадянського виховання учнівської молоді, ми орієнтуємося на традиційні принципи педагогіки, зокрема виховання, а також підходи і принципи виховання громадянина, сформульовані у Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності.

Дослідники феномена соціально-культурного наслідування, як засобу передачі від покоління до покоління важливих концептуально теоретичних уявлень і способів освітньої діяльності, зазначають, що традиція – не тільки продовження інновацій, а й основа новаторського пошуку, в змісті і структурі якої діалектично взаємодіють старе і нове. Оскільки в традиції представлений досвід, перевірений поколіннями, можна говорити, що її зміст зумовлено історичним досягненням педагогічного та соціокультурного розвитку, стійкістю наслідування [14, 35]. Отже, кожне нове покоління повинно здійснити актуальний відбір досвіду минулого із врахуванням нових соціально-культурних умов і суспільних запитів. У цьому контексті традиція є засобом соціалізації особистості, умовою, що забезпечує стабільність і цілісність спільноти.

З іншого боку, методологічні знання педагога передбачають розуміння ним відмінностей і множинності різних позицій, підходів, методів, засобів і форм стосовно об'єкта діяльності. Тому, як зазначають вітчизняні дослідники, «професійна діяльність стосовно одного й того ж об'єкта діяльності можлива з різних позицій, уявлень, підходів, парадигм» [3, 3].

Вихідними положеннями, що впливають із закономірностей виховання і визначають загальне спрямування виховного процесу, основні вимоги до його змісту, методики та організації, є такі методологічні принципи: гуманізації та демократизації виховного процесу; самоактивності й саморегуляції; системності; комплексності і міждисциплінарної інтегрованості; наступності та безперервності; культуровідповідності; інтеркультурності.

До провідного принципу виховної діяльності В. Сухомлинський відносить принцип гуманізму, сутність якого вбачав у підході до людини як до найвищої цінності світу. «Гуманне ставлення до дитини означає розуміння вчителем тієї простої і мудрої істини, що без внутрішніх духовних зусиль дитини, без її бажання бути хорошою немислима школа,

немислиме виховання», – зазначав видатний педагог [11, 497]. Відтак гуманістична спрямованість виховної роботи становить сутність нової парадигми особистісно орієнтованого виховання. Вихованець є основною педагогічною цінністю.

Принцип природовідповідності, сформульований ще Я. А. Коменським, передбачає врахування у вихованні природні і соціальні процеси розвитку людини і суспільства. Відповідно до нього завданням виховання є сприяти громадянському розвитку особистості згідно з її природними даними, «щоб людина, якій непосильне те, що посилює переважній більшості людей, не почувала себе неповноцінною, відчувала високу людську радість – радість пізнання, радість інтелектуальної праці. Радість творчості» [11, 515].

Принцип культуровідповідності, сформульований А. Дістервегом, означає здійснення процесу виховання у контексті культури, орієнтацію виховання на засвоєння її цінностей і досягнень, прийняття та відтворення вихованцем соціокультурних норм. Цей принцип передбачає відповідність змісту шкільної освіти багатоманітності сучасного полікультурного суспільства. У цьому контексті автори Концепції громадського виховання особистості формують принцип інтеркультурності, «який передбачає інтегрованість української національної культури в контекст загальнодержавних, європейських і світових цінностей, у загальнолюдську культуру», формування особистості, відкритої для інших культур, ідей та цінностей [7, 9]. Україна з її історичними, етнічними, мовно-культурними, релігійними, психологічними особливостями, наголошує Г. Г. Філіпчук, потребує конструктивного, безконфліктного поєднання українознавчих цінностей із полікультурною системою [13, 32].

Сучасні дослідники доповнюють класичні педагогічні принципи природовідповідності і культуровідповідності принципом свободовідповідності. Відкритий та демократичний виховний простір повинен забезпечувати реалізацію на практиці принципу свободи, надання вихованцям можливості самостійного вибору форм і видів діяльності, формування почуття відповідальності за її виконання та результати. Організаційні форми навчальної діяльності повинні забезпечувати різноманітні способи комунікації учасників освітнього процесу з метою розширення можливостей реалізації власної соціально-моральної позиції, вибору форм і видів навчальної, творчої, практичної діяльності [9, 8].

Визначаючи вихованця як соціальну, біологічну і вільну істоту, О. Газман розробив теорію надання допомоги дитині у становленні її «індивідуальності», тобто «розвитку того одиничного, особливого, своєрідного, що закладено у цьому індивіді від природи або що він набув у індивідуальному досвіді» [2, 13]. Дослідник вказує на необхідність педагогічної підтримки вільного стану людини як умови її саморозвитку. Активність і самостійність – складові такого стану – розглядаються дослідником як фактори саморозвитку [2, 14]. Останній стає можливим за умови визнання за людиною права на вільний вибір.

Отже, принцип свободовідповідності у громадянському вихованні передбачає свободу вибору вихованцем моделі поведінки, а організація громадянського виховання як системи психолого-педагогічної підтримки соціального розвитку школярів – встановлення партнерських відносин вчителів і вихованців; надання особистості права вільного вибору; розгляд кожної соціальної ситуації як ресурсу нагромадження соціального досвіду. Таким чином, саморозвиток вихованця і надання йому вільного вибору можна вважати якісною характеристикою громадянського виховання.

Важливим є дотримання у виховній теорії та практиці зв'язку принципу свободовідповідності, права особистості на свободу вибору із відповідальністю вихованця за прийняте рішення. Це сприяє забезпеченню балансу між вільним вибором і загальноприйнятими нормами поведінки та відносин у соціумі та шкільній спільноті, загалом – становленню активної громадянської позиції вихованця.

Вказані принципи визначають особистісно орієнтованість і багатокомпонентність змісту громадянського виховання, що передбачає врахування інтересів вихованця у навчально-виховному процесі, а також його можливості у моделюванні змісту громадянського виховання. Реалізація цих принципів веде до побудови відповідної виховної системи, її змісту та організаційних форм.

Якісними характеристиками громадянського виховання у контексті класичних принципів педагогіки вважаються особистісно орієнтований і діяльнісний підходи. Суть першого підходу співзвучна із змістом нової парадигми особистісно орієнтованого виховання: у педагогічному процесі особливе значення має особистісний аспект виховання, «коли в центрі освітньо-

виховного процесу стоять інтереси дитини, її потреби та можливості, права окремого індивіда, його суверенітет» [7, 8]. Розуміння особистості вихованця як мети виховної системи за особистісно орієнтованого підходу передбачає активну позицію вихованців, їх повну відповідальність за самостійні рішення, особисту діяльність. Створення виховної системи на основі особистісно орієнтованого підходу передбачає, що особистість вихованця є не лише метою, а й суб'єктом власної діяльності та взаємодії.

Індивідуальний підхід, який водночас є основою особистісного підходу і тісно пов'язаний із діяльнісним, передбачає врахування у процесі виховання індивідуальних особливостей вихованців: психофізіологічних рис, пізнавальних можливостей, здатностей, інтересів і потреб. Потреба діагностувати особистісні риси та пізнавальні можливості, врахування їх у процесі педагогічної взаємодії пов'язана із вибором відповідних форм і методів виховання.

Вихідною позицією особистісно орієнтованого виховання є визнання права кожної людини на визначення власної системи цінностей та принципів їх реалізації в конкретних видах діяльності. Громадянське виховання покликано сприяти становленню особистої системи цінностей відповідно до загальноприйнятних норм поведінки та моральних ідеалів. Як зазначає І. Бех, ключовим принципом виховання є принцип ціннісної орієнтації, реалізація якого передбачає залучення дітей до взаємодії з навколишнім світом і сприяння формуванню ціннісних ставлень до цього світу з позицій сучасної культури [1, 14]. Це можливо на основі взаємної адаптації загальноцивілізаційних цінностей демократії та вітчизняної культури з урахуванням регіональних особливостей і традицій.

Важливим викликом освітнього процесу є виховання вільної, цілісної особистості, здатної до самостійного вибору цінностей. Відтак аксіологічний підхід до громадянського виховання особистості передбачає формування у вихованців системи загальнолюдських цінностей, що визначають ціннісні орієнтації, уявлення та установки особистості, способи пізнання явищ дійсності. Це зумовлює, на думку І. Зязюна, не лише засвоєння знань, (когнітивний аспект), а й засвоєння цінностей культури (аксіологічний аспект) [4, 122].

Отже, у нових соціокультурних умовах важливим є врахування культурологічного підходу до розуміння суті процесу виховання. Цим забезпечується виховання особистості, здатної жити у контексті національної та світової культури, приймаючи загальнолюдські цінності культури і гармонійно їх поєднуючи у своєму житті з національними. Беручи до уваги, що в реальному житті соціальні, політичні та моральні проблеми взаємопов'язані й не існують відокремлено, то характерною особливістю є їх взаємозв'язок та необхідність враховувати демократичні цінності і норми у процесі їх вирішення. Комплексний підхід до розгляду досліджуваних проблем і вирішення актуальних завдань виховання передбачає врахування багато численних зв'язків явищ і процесів. Відповідно наукове обґрунтування будь-якої діяльності повинно опиратися на врахування усього комплексу реальних зв'язків розглядуваного явища чи процесу.

У процесі громадянського виховання застосування комплексного підходу дає можливість інтегрувати результати різних соціально-гуманітарних дисциплін, позакласної діяльності, громадського самоврядування молоді за ознакою можливості їх практичного використання у процесі вирішення соціальних проблем. Зміст громадянського виховання як багатоаспектне поняття реалізується комплексно, на всіх рівнях навчально-виховного процесу є наскрізною ідеєю, а саме: навчальні курси громадянської освіти; інтеграція елементів громадянознавчого змісту в існуючі предмети (модулі, які інтегровані в історію, правознавство, українську літературу, географію тощо); наявність демократичного шкільного клімату; організована позашкільна та позакласна робота; участь вихованців у діяльності місцевих громадських організацій та місцевої спільноти тощо. Для розуміння ситуації розвитку вихованця недостатньо знати комплекс зв'язків і взаємовідносин певного явища або процесу. Необхідно враховувати характер і своєрідності кожного явища і зв'язку, з яким пов'язаний цей процес, володіти інформацією про характер взаємовідносин у сім'ї вихованця, середовищі однолітків, тенденції розвитку цих соціальних груп і взаємовідносин в них, тобто застосувати інструментарій системного підходу. Такий підхід «передбачає розгляд цілісного, багаторівневого, ієрархічного, взаємозалежного, детермінованого, відкритого процесу в його постійному розвитку й саморозвитку» [7, 8].

Г. П. Пустовіт наголошує на таких загальних ознаках будь-якої системи: наявність зовнішньої цілісності; складна внутрішня побудова психолого-педагогічних взаємозв'язків і взаємозалежностей; визначення педагогічної системи як підсистеми значно більшої (широкої та багатоваріативної), наприклад соціально-педагогічної системи у межах соціокультурного середовища [12, 343].

Сучасний розвиток науки динамічний та характеризується інтеграційними процесами різних галузей наукового знання. «Процес зближення наук, застосування комплексного підходу спричинили появу спільних для багатьох наук понять. Коректне використання досягнень інших наук у педагогіці веде до збагачення власне педагогічної термінології» [3, 9]. Отже, ефективний вплив на особистість можливий лише за умови використання знань про особистість, нагромаджених різними науками, що її вивчають. У цьому контексті О. Сухомлинська зазначає, що для вивчення й висвітлення особистості як суб'єкта виховного чи освітнього процесу неможливо обійтися без методик і технологій, що застосовуються в таких науках, як культурологія, антропологія, соціологія. «Сучасні дослідницькі методики, що вивчають педагогічні події і факти другої половини 20 ст., мають спиратися на інтегративні підходи, осмислювати міждисциплінарний простір», вказує науковець [10, 10].

У цьому розумінні синергетичний підхід, що базується на синергетичній теорії самоорганізуючих систем, збагачує прозуміння виховної системи як само організуючої, резонансної, яка істотно реагує не лише на сильні, а й порівняно незначні впливи; м'якої, відкритої, здатної до адаптації до зовнішнього середовища при збереженні власних істотних, характерних особливостей.

Проблема визначення та врахування соціального контексту громадянської освіти і виховання – надзвичайно важлива для громадянознавчого змісту, що відрізняє його від інших навчальних дисциплін. Його особливістю є те, що воно відбувається у різних соціальних контекстах – сім'я, садок, школа, громада, держава, світ. Врахування контексту передбачає різні способи громадянського навчання відповідно до вікових особливостей школярів. Для старшокласників актуальним змістом є розвиток політичних та суспільних процесів, міжкультурної взаємодії на національному та міжнародному рівні. Це треба враховувати на рівні формування змісту та методичного забезпечення.

Соціальний контекст визначає пріоритети громадянського виховання, які відрізняються у різних національних системах: багатокультурність, політична освіта, права людини, подолання соціальної апатії, медійна освіта тощо. Завдання громадянського виховання визначаються відповідно до потреб особистості на кожному етапі її соціального розвитку, а також інтересами суспільства та держави в конкретних історичних умовах, орієнтованими на систему національних та загальнолюдських цінностей.

Особистісно діяльнісний підхід у своєму особистісному компоненті передбачає, що в центрі навчання і виховання перебуває учень: його мотиви, мета, особливий психологічний склад, учень як особистість [5, 38].

Такий підхід сприяє формуванню внутрішньо мотивованої активності вихованця. Його готовність до різних видів діяльності базується на рівноправних та партнерських суб'єкт-суб'єктних відносинах у процесі співпраці із педагогом та іншими її учасниками.

Основні засади особистісно діялісного підходу розроблені у працях Б. Ананьєва, І. Беха, Л. Виготського, П. Каптерева, А. Леонтьєва, С. Рубінштейна, В. Сухомлинського, де особистість характеризується суб'єктом діяльності.

У діяльності і відносинах, що формуються у її процесі, закладаються соціальні та психолого-педагогічні основи особистості. Виховання і формування особистості відбувається у ході залучення її до різноманітних видів діяльності та розвитку відносин, які виникають у процесі такої діяльності. Активна діяльність учнів – це основа успішного навчання та виховання на всіх рівнях. У діяльності розвивається психіка людини, формуються її здібності та особисті якості як спеціаліста та громадянина. У ній реалізуються суб'єктні функції освіти: розвиваються сутнісні сили і здатності людини, що дозволяють вибирати оптимальні стратегії життєвого шляху, проявляються ініціатива і відповідальність; посилюються можливості для особистісно-професійного зростання, самовизначення, самореалізації, саморозвитку зростаючої людини [8, 52]. Навчання на основі виконання та засвоєння різних видів діяльності

перетворюється в активний навчально-пізнавальний процес, що переміщує акцент з інформування учнів на самооволодіння знаннями та вміннями у процесі навчання.

Отже, в основі особистісно діяльнісного підходу лежить ідея про те, що для успіху демократичних перетворень особистість повинна не тільки поділяти демократичні погляди, а й володіти інструментарієм дії в умовах демократії. Для цього необхідно оволодіти базовими компетентностями громадянської поведінки, що передбачають готовність людини здійснювати ефективну соціальну комунікацію, співпрацю для досягнення спільних цілей, орієнтацію на сприйняття базових демократичних цінностей, особисту самореалізацію та участь в суспільних демократичних процесах. Відтак концептуальним положенням компетентнісного підходу є вміння на основі набутих знань вирішувати проблеми, що виникають у різних ситуаціях [6, 7].

Зазначимо, що особистісно діяльнісний та компетентнісний підходи методологічну основу громадянськоформуючого підходу, який забезпечує створення умов для набуття вихованцями у процесі соціального розвитку здатності до інтеграції у соціум, встановлювати громадянські відносини як повноцінні суб'єкти соціального партнерства. Такий підхід формується на базі компетентнісного, його умовою є не тільки оволодіння знаннями, уміннями та навиками, а й громадянськими новоутворами, пов'язаними з актуалізацією потенційних можливостей молоді людини у суспільному житті. Сприяючи набуттю вихованцями громадянських новоутворень (громадянськість, громадянська відповідальність, громадянська позиція, толерантність, критичне мислення і т. д.), забезпечується їх здатність у майбутньому інтегруватися у світ громадянських відносин на основі учасників соціального партнерства шкільної і місцевої спільноти.

Таким чином, громадянська компетентність включає сукупність здатностей, які дозволяють активно, відповідально та ефективно діяти в демократичному суспільстві. У структурі громадянської компетентності дослідники виокремлюють такі основні компоненти: аксіологічний, що визначається мотивами та установками особистості; когнітивний, пов'язаний із знаннями та способами їх отримання; діяльнісно поведінковий, пов'язаний з процесом становлення умінь та навичок на основі отриманих знань і способами реалізації цих умінь. У процесі реалізації громадянськоформуючого підходу вихованці отримують можливість набутти навички самоорганізації; оволодіти способами ефективного вирішення проблем; навчитися формулювати свої інтереси, легітимно їх оформляти, вибирати та делегувати своїх представників для викладення цих інтересів; шукати союзників та партнерів, оволодівати мистецтвом пошуку компромісів із владою; формувати вміння відстоювати свої інтереси публічно; організувати проведення суспільних експертиз та брати в них участь; отримати навички створення та діяльності молодіжних громадських організацій як суб'єктів громадянського суспільства; освоїти навички поведінки у конкурентному середовищі; навчитися вільно орієнтуватися в основних питаннях сучасної політики тощо.

Шкільний соціокультурний простір стане громадянським за умови забезпечення права кожної особистості на індивідуальність, самостійність, вільний вибір, становленню громадянських компетентностей вихованців у пізнавальній та соціальній практиці, набуття ними соціального досвіду. У цьому виявляється зв'язок особистісно-діяльнісного та громадянськоформуючого підходів у громадянському вихованні учнів. Організація громадянського виховання в сучасних умовах проявляється у достатньо широкому та багатовекторному процесі соціально-педагогічного пошуку, що передбачає використання різних підходів і принципів, які спрямований на формування громадянських компетентностей учнівської молоді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання. – К., 1998.
2. Газман О. С. Ответственность школы за воспитание детей // Педагогика. – 1997. – № 4. – С. 12–18
3. Гончаренко С., Кушнір В., Кушнір Г. Методологічні знання як виявлення фундаменталізації професійної підготовки вчителя // Шлях освіти. – 2007. – № 3. – С. 2–8.
4. Зязюн І. Педагогічна майстерність – особистісно-центрована діяльність // Педагогіка духовності: поступ у третє тисячоліття: Матеріали міжнародної наукової конференції: 19 квіт. 2005 р. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – С. 122–123.
5. Зимняя И. А. Педагогическая психология: Учебное пособие. – Ростов-на-Дону.: Феникс, 1997. – 480 с.
6. Компетентнісний підхід до організації навчального процесу – ключ до його оновлення // Освіта України. – 2007. – 10 серпня.

7. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Шлях освіти. – 2000. – № 3. – С. 7–13.
8. Меняев А. Ф. Учебная работа в техническом вузе. – М., 1992. – 280 с.
9. Радул В. Соціалізація й розвиток особистості // Шлях освіти. – 2006. – № 2. – С. 7–13.
10. Сухомлинська О. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ століття // Шлях освіти. – 2007. – № 4. – С. 6–12.
11. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 4.
12. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1–9 класів у позашкільних навчальних закладах: Монографія. – К.–Луганськ: Альма-матер, 2004. – 540 с.
13. Філіпчук Г. Г. Громадянське суспільство: освіта, етнокультурна, етнополітика. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 488 с.
14. Юдина Н. П. Традиция: социокультурные и педагогические аспекты // Педагогика. – 2002. – № 8. – С. 35–38.